

KUML

1963

KUML

ÅRBOG FOR JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

1963

With Summaries in English

UNIVERSITETSFORLAGET I ÅRHUS

1964

Omslag:
MOESGÅRD
F. RICHARDT del.

Redaktion:
OLE KLINDT-JENSEN OG POUL KJÆRUM

Copyright 1964
by
Jysk Arkæologisk Selskab

Printed in Denmark
by
Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S

INDHOLD

Moesgård	7
<i>Ebbe Lomborg</i> : Gravfund fra Stubberup, Lolland	14
Menneskeofringer og kannibalisme i bronzealderen.	
<i>Oscar Marseen</i> : Lundegårde-gravpladsen fra yngre jernalder	33
<i>Erik Moltke</i> : Runeindskriften på rosetfibulen fra Nøvling	37
<i>Palle Friis</i> : Jernaldergrave ved Gjurup med teltformede dødehuse	42
<i>Robert Thomsen</i> : Forsøg på rekonstruktion af en fortidig jernudvindings- proces	60
<i>Ole Klindt-Jensen</i> og <i>Hellmuth Andersen</i> : Det ældste Århus	75
<i>Margrethe Hald</i> : Vævning over gruber	88
<i>Klaus Ferdinand</i> : Nomadisme	108
Jysk Arkæologisk Selskab	148

CONTENTS

Moesgård	13
<i>Ebbe Lomborg</i> : A grave from Stubberup on Lolland—Human sacrifice and cannibalism in the Bronze Age	29
<i>Oscar Marseen</i> : The Lundegårde cemetery from the Late Roman Iron Age..	36
<i>Erik Moltke</i> : The runic inscription on the rosette fibula from Nøvling	40
<i>Palle Friis</i> : Iron Age graves at Gjurup with tent-shaped grave-houses	57
<i>Robert Thomsen</i> : Trial reconstruction of an early process of iron extraction	70
<i>Ole Klindt-Jensen</i> og <i>Hellmuth Andersen</i> : Oldest Århus	85
<i>Margrethe Hald</i> : Pits, looms and loompits	104
<i>Klaus Ferdinand</i> : Nomads	140

Fig. 1. Stubberup. Graven set fra NNØ. I den venstre halvdel af billedet er det dækkende sten-tæppe fjernet.

Stubberup: the grave viewed from NNE. The covering of stones has been removed in the left-hand half of the photograph.

GRAVFUND FRA STUBBERUP, LOLLAND

Menneskeofringer og kannibalisme i bronzealderen

AF EBBE LOMBORG

Ældre jernalders moselig og de velbevarede fund fra ældre bronzealders egekistegrave bringer os i en umiddelbar kontakt med oldtidens mennesker, som vi ikke kender sidestykke til fra andre perioder af Danmarks forhistorie. Bortset herfra er de to fundgrupper imidlertid vidt forskellige: Jernalderfundene taler barskt og uhyggeligt om vold og drab ved at vise os mennesker med overskåret strube eller med den strikke om halsen, hvori de i sin tid blev hængt. – Bronzealder-højene med deres ofte rigt udstyrede kvinde- og mandsgreve giver os derimod indblik i en kærlig omsorg for den afdøde slægtning uanset dennes køn og alder.

Ser man nærmere til, mangler bronzealderfundene dog heller ikke dramatik. I en række grave er der fundet menneskeskeletter under omstændigheder, som tyder på, at der her har fundet menneskeofre sted i forbindelse med gravlægningen.

Et af de mere makabre i denne række af uhyggelige fund blev fremdraget for få år siden.

Fundhistorie.

I september 1958 stødte gårdejer Jørgen Snedker på nogle sten under pløjning af en mark på sin ejendom i Stubberup ved Nysted på Lolland. Da han gravede stenene fri for at få dem fjernet, skønnede han, at der måtte være tale om menneskeværk og tilkaldte nuværende museumsforvalter Kjeld Snedker, Lolland-Falsters Stiftsmuseum. De frilagde sammen hele stenlægningen og sendte derpå bud til Nationalmuseet, så snart de var blevet klar over, at der var tale om en grav. Forfatteren fik af museet overdraget den videre undersøgelse, der foretoges i samarbejde med Kjeld Snedker og med hjælp fra gårdejeren¹).

Stenlægningen lå midt i en lille lav, overpløjet forhøjning på en naturlig banke. Det var endnu i snittene muligt at se, at forhøjningen var resterne af en næsten helt udpløjet gravhøj. Stenlægningen dannede et uregelmæssigt stentæppe af hånd- til godt hovedstore sten, hvorimellem der fandtes muldblandet ler. Toppen af denne stenlægning ragede op i det nuværende pløjelag (fig. 1).

Under og kun ufuldstændigt dækket af dette stentæppe fremkom en NV-SØ vendt grav, der var nedgravet i undergrunden. Nedgravningen var uregelmæssigt oval, ca. fire meter lang og tre meter bred med næsten lodrette sider. Den var gravet ca. 80 cm ned i undergrunden, således at bunden netop gik gennem leret ned til det underliggende sandlag. Omkring graven var på oprindelig markflade lagt en ramme af tætliggende håndsten i to-tre rækker; ved gravens ender var stenene dog noget større og lå her ved midten blot i en enkelt række. I østenden var denne række skredet lidt ned i nedgravningen ved sammensynkning af fylden i denne (fig. 2).

Nedgravningen var fyldt med hånd- til godt hovedstore marksten, hvorimellem der lå let muldblandet ler. Spredt i fylden i forskelligt niveau lå en del små stykker trækul samt knogler, tilsyneladende alle af mennesker. Knoglerne var temmelig opløste især i den øverste del af nedgravningen, så en nærmere bestemmelse ikke altid var mulig, men det var dog klart, at der var tale om resterne af mindst tre individer. Menneskeknoglerne fandtes spredt eller i mindre dynger ved gravens midte, men med nogle få undtagelser overvejende i dens vestlige halvdel (fig. 3). Af deres stilling fremgik det klart, at knoglerne var kommet spredt ned i nedgravningen, således at ligene må have været skeletteret på dette tidspunkt. Enkelte af knoglerne var også tydeligt beskadiget inden nedlæggelsen, således manglede flere af rørknoglerne den ene eller begge ledender, men bevaringstilstanden var desværre så dårlig, at det ikke var muligt at se, om der var slagmærker eller lignende på dem.

For at illustrere hvorledes knoglerne lå spredt, skal de enkelte fund her kort nævnes (numrene svarer til tallene på fig. 3; for nivellementer se fig. 6).

1. ubestemmelige knoglerester (brudstykker), niv. 179.
2. brudstykker af knogler, niv. 181.
3. mennesketænder, niv. 180/204.
4. ubest. knoglerester, niv. 184.
5. spredte knogler på et mindre område, heriblandt tre lemmeknogler og et knust kranie. En af rørknoglerne stod næsten lodret oven på den indvendige side af nakkepartiet af kraniet, niv. 183/215.

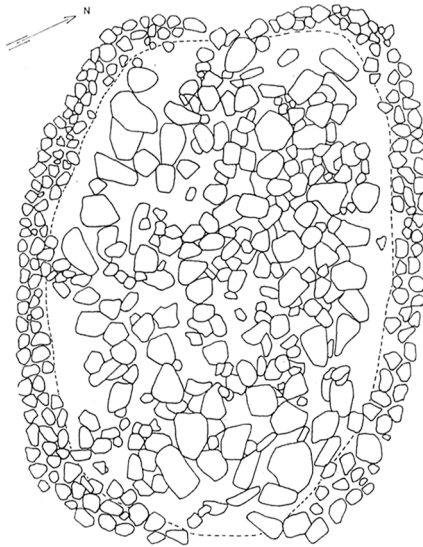

Fig. 2. Stubberup. Plantegning efter at det øverste stenlag er fjernet.

--- betegner nedgravningens grænse.

Stubberup: plan after removal of the upper layer of stones.

--- marks the edge of the excavation for the grave.

6. skråtstillet over et mindre område tre rørknogler, et ribben, et spoleben (?) og to finger- eller tåknogler samt forskellige ubestemmelige knoglerester, niv. 190/220.
7. sammentrykket menneskekranie samt rørknogler, niv. 193/210.
8. ubestemmelig knoglerest.
9. skulderblad og dele af et kranie (ansigt m. overkæbe samt isse) liggende tæt sammen, skulderbladet på fladen og kraniet på issen med ansigtet ind mod gravens midte, niv. 218.
10. ubestemmelig knoglerest, niv. 212.
11. tre rørknogler, itubrudte, niv. 229.
12. underkæbe af menneske, niv. 189.
13. brudstykke af menneskekæbe, niv. 196.
14. underkæbe af menneske, niv. 198.
15. to rørknogler og ubestemmelige knoglefragmenter, niv. 199.
16. mennesketand, niv. 225.
17. en større klump knogler til dels i brudstykker, kun et brudstykke af et skulderblad kunne identificeres med sikkerhed, niv. 224/230.
18. hel og itubrudt rørknogle, kæbefragment og ubestemmelige knoglestykker, niv. 221.

På bunden af nedgravningen under stenfylden med de spredte menneskeknogler fandtes selve graven, en trækiste anbragt i en stenfri rende langs nedgravningens midtakse (fig. 4). Stenene i bundlaget, der lå direkte på det rene undergrundssand, var af mere ensartet størrelse end stenene højere oppe i nedgravningens fyld. Fire store sten med plane sider var anbragt to og to tæt sammen, så de plane sider skrånede svagt mod hinanden, et par ved hver ende af kisten, som de må have båret som et par bukke. De øvrige marksten, der udgjorde rendens sider, dannede en slags trugformet leje, idet flere vendte en flad side indad. I gravens vestende var en sten stillet lodret med den flade side ind mod kisten, og direkte over kisten lå et enkelt, meget spredt lag håndsten.

Efter stenlægningernes form at dømme, er der tale om en af de sædvanlige egebulkister.

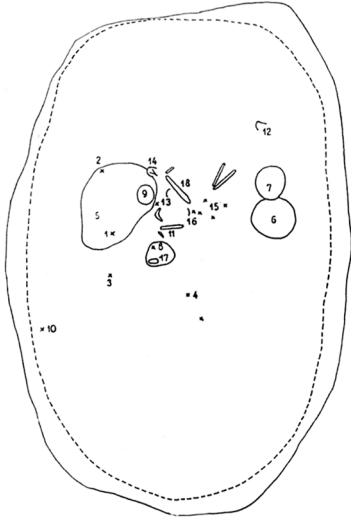

Fig. 3. Stubberup. Spredte menneskekogler i fylden over kisten. - - - betegner nedgravningens største udstrækning ved bunden.
Stubberup: scattered human bones in the fill above the coffin. - - - marks the greatest extent of the bottom of the grave.

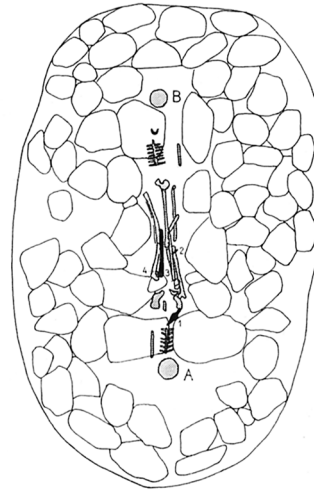

Fig. 4. Stubberup. Stenlaget i bunden af nedgravningen samt kistens indhold. (1: flintdolk; 2: bennål; 3.: menneskelårben; 4: kotand).
Stubberup: the layer of stones at the bottom of the grave, and the contents of the coffin (1: flint dagger; 2: bone pin; 3: human thighbone; 4: ox tooth).

Selve kisten var helt formludet, men den lod sig klart erkende som et fedtet muldlag, der tydeligt adskilte sig fra nedgravningens lerfyld og sandlaget under den. Dens længde har været omkring $2\frac{3}{4}$ m, og den har efter fundenes placering at dømmes haft et indvendigt rum på godt to meters længde.

I denne formludede egekiste fandtes en dobbeltbegravelse. De døde's knogler var ret dårligt bevaret, mange af de mindre var helt omdannet, og selv de større lemmeknogler var så medtaget, at det var nødvendigt at udgrave dem med træspatler, da flere af dem var helt bløde og opløste. Trods denne besværlighed var der ingen tvivl om de døde's stilling (fig. 4).

Den ene af de to personer (skelet A) lå helt udstrakt på ryggen med hovedet i kistens østende. Den anden (skelet B) lå ligeledes udstrakt på ryggen, men med hovedet i vestenden af kisten og med benene ind over skelet A's, således at fødderne lå ved dets hofte. Stillingen var let skrå med en vridning i hoften, således at det højre ben lå ind mellem skelet A's (fig. 5), medens det venstre lå over skelet A's højre ben. Skelet B's kranie lå noget fra underkæben, sandsynligvis er det resultatet af en forskydning sket under ligets og kistens opløsning, hvorunder kraniet er skredet ned fra den underliggende sten (fig. 4 og 6).

Ved skelet A's højre hofte fandtes en fladehugget flintdolk liggende skråt i forhold til skelettet med fæsteenden længst væk fra kraniet (fig. 4:1). Under skelettets højre lårben lå en bennål (nr. 2) ligeledes skråt i forhold til skelettets retning med den gennemborede ende omtrent ud for knæledet.

Mellem A's lårben og over B's knæ lå på langs af graven et menneskelårben (nr. 3), hvis øvre ledende manglede og heller ikke kunne konstateres som farve-

Fig. 5. Stubberup. Nærbillede af skelet A's hoftparti med flintdolken. Imellem A's lårben ses skelet B's højre fod og underben (venstre ben er fjernet inden fotograferingen).

Stubberup: close-up of hip area of skeleton A and the flint dagger. Between the thighbones of A the right foot and lower leg-bones of skeleton B can be seen. (The left leg-bones were removed before the photograph was taken).

spor i jorden. Skaftet på den ca. 35 cm lange knogle var fragmenteret (knust) i denne ende, medens resten af knoglen med den nedre ledende var fuldstændig uskadt. Ved siden af denne ledende lå en fortand af okse (nr. 4) af et voksent, ret stort individ²⁾.

Såvel menneskelårben som kotand var klart adskilt fra de menneskeknogler, der fandtes i stendyngen over graven, idet de ligesom skeletterne A og B lå i det fedtede muldrag, der var resterne af bulkisten.

Der er altså tale om en dobbeltbegravelse i en bulkiste, som er anbragt i en dyb nedgravning. Gravgaverne, der kun fandtes ved den ene af de døde, viser, at denne antagelig var en mand, medens der intet kan siges om den andens køn.

De spredte og til dels fragmenterede knogler, der lå i fylden over kisten kunne ved første øjekast antages at stamme fra en eller flere grave, som var blevet forstyrret ved anlæggelsen af dobbeltgraven. En sådan antagelse modsiges dog af, at en tilsvarende fragmenteret menneskeknogle fandtes i selve bulkisten, hvor den ikke kan være kommet tilfældigt ind.

Menneskeknoglerne i stendyngen må derfor formodes at høre til graven og være rester af et eller andet begravelsesritual. En nærmere gennemgang af bronzealderens gravfund viser da også, at anlægget ikke står helt uden paralleller.

Gravgaverne og deres datering.

Den eneste af oldsagerne, der lader sig datere nærmere, er den 15,7 cm lange, fladehuggede flintdolke, hvis blad er let opskærpet (fig. 7–8). Den tilhører med sit lige greb og kraftige blad, der er bredest nær ved fæstet, den seneste udvikling af flintdolkene. Denne såkaldte type VI dolk er en af ledetyperne for den tidlige bronzealder. Formen er fundet sammen med metalsager i grave fra periode I og i nogle få tilfælde også i periode II grave³).

Ved fæstets ende ses på den ene kant tydelige, om end ikke særlig kraftige slidmærker, der nærmest ser ud, som om stykket var svagt slebet på dette sted. Denne butslidning er resultatet af, at man har revet gnister ved at stryge kanten hen over et stykke svovlvis. En sådan butslidning på dette sted af dolken er meget almindelig på de yngste flintdolke, så det må have været ganske normalt at benytte dem på denne måde. Man finder da også i den ældre bronzealder ildsten lavet som små kopier af de rigtige flintdolke⁴).

Den ca. 10 cm lange bennål er trind med et gennemboret hoved, der er noget bredere og fladere end selve nålen. Til trods for sin enkle form er den en sjældenhed, for selv om man kender nåle med gennemboret hoved fra senneolitisk tid⁵), er det første gang, der er fremkommet et sådant stykke i et ældre bronzealders fund. Af nåle af organisk materiale kendes fra denne tid kun træ-nåle uden gennemboring⁶), slet ikke nåle af ben, der først dukker op i fund fra yngre bronzealder⁷). (Et stykke fra Sevel i Ringkøbing amt, der tidligere har været publiceret som en bennål⁸), har ved nærmere undersøgelser⁹) vist sig at være en stærkt omdannet bronzesyl). I betragtning af hvor dårligt knogler som regel er bevaret i vore grave fra ældre bronzealder, er chancerne for en spinkel bennåls bevaring imidlertid ikke stor, så det er muligt, at nåle af denne type i virkeligheden ret almindeligt har været i brug ind i bronzealderen.

Nålen fandtes med spidsen vendende op mod den døde hoved. For at kunne have været anvendt i denne stilling må den – for ikke at glide ud af tøjet – have været holdt fast med en strop, der har været trukket gennem nålens øje og fæstet til dens spids, efter at nålen er stukket gennem tøjet. Vi har således her en forløber for – eller parallel til – den nordiske bronzebøjlenål, hvis bøjle må være en efterligning i metal af en snor eller læderstrop, der har fastholdt nålen¹⁰).

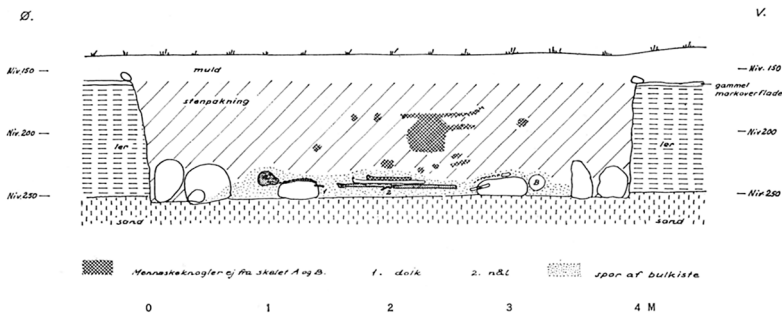

Fig. 6. Stubberup. Projiceret længdesnit gennem graven.
Stubberup: projected longitudinal section through grave.

Den nordiske bøjlenål kan dog ikke uden videre være opstået ved omsætning i metal af sådanne nordiske bennåle med strop, men må også skyldes en impuls udefra. Ser man nærmere på de tidlige, såkaldt rundhovede bøjlenåle, viser selve nålen med dens fortykkede, gennemborede hals og det profilerede hoved lighed med dragtnåle i den mellemeuropæiske højgravskultur (fig. 9), og da disse nåle optræder her i landet som import både i periode I og II¹¹), synes det temmelig klart, at man har efterlignet disse nåles form, da bøjlenålen blev skabt.

Udviklingen af bøjlenålen ved omformning af stroppen til en metalbøjle må derimod være foregået inden for den nordiske bronzealderkultur uden påvirkning fra mellemeuropæiske bronzefibler, for ganske bortset fra at de nordiske bøjlenåle er udformet efter et helt andet princip end de mellemeuropæiske fibler, optræder disse så sent, at de ældste af dem er samtidige med slutningen af vor periode II, medens de ældste bøjlenåle hos os optræder allerede ved denne periodes begyndelse¹²). Noget andet er, at man på senere nordiske bøjlenåle vil kunne finde træk, der viser en påvirkning fra Mellemeuropa.

De to andre gravgaver i kisten, kotanden og menneskelårbenet, må formodes snarere at have rituel betydning.

I bronzealderens fund synes dyretænder og -kæber at spille en særlig rolle, idet de forekommer sammen med andre »unyttige« dele af dyr og planter samt mineraler i fund, der er sammensat på en sådan måde, at der må være tale om magisk udstyr. (I øvrigt hører en stor del af de genstande, der er fremkommet i disse fund, pudsigt nok til blandt dem, der helt op til vore dage har været tillagt magisk betydning i folketroen).

Fra hængekarret i Maglehøjfundet fra Frederiksborg amt kommer således en hestefortand, der er glattet af gnid, samt et brudstykke af endnu en tand, muligvis også af hest¹³).

I bæltetasken i Hvidegårdsfundet fra Københavns amt lå i en lille læderpose et stykke af underkæben af en egerunge¹⁴). Ligeledes i bæltetasker fandtes i en grav fra Thorup i Ribe amt fragmenter af tænder¹⁵) og i en grav fra Petersdal i Københavns amt en dyretand, der ikke er nærmere bestemt¹⁶).

Den fragmenterede lårbensknogle af menneske i Stubberup-graven må ses i sammenhæng med de tilsvarende menneskeknogler over kisten, hvorfor den vil blive omtalt nærmere nedenfor sammen med disse.

Gravformen

Stubberupgravens meget store nedgravning, hvori egekisten var nedsat, er usædvanlig i ældre bronzealder, men helt uden paralleller er den dog ikke. Således fandtes en ganske tilsvarende grav som centralgrav i en af Kvarnbyhøjene i Skåne: Den østvestvendte nedgravning var her 3 m lang, 2 m bred og 70 cm dyb med helt lodrette sider. Den var fyldt med sten, og stendyngen nåede kun lige op over den gamle markoverflade. På bunden stod to kantstillede heller, én for hver smalside, og imellem dem lå et skelet udstrakt med hovedet i øst. Gravgodset bestod af en lille flintdolk af type VI (eller en ildsten af samme form) og en »bæltehage af den tidlige type uden rund plade«¹⁷).

Også til dobbeltbegravelsen med de to døde liggende i hinandens forlængelse

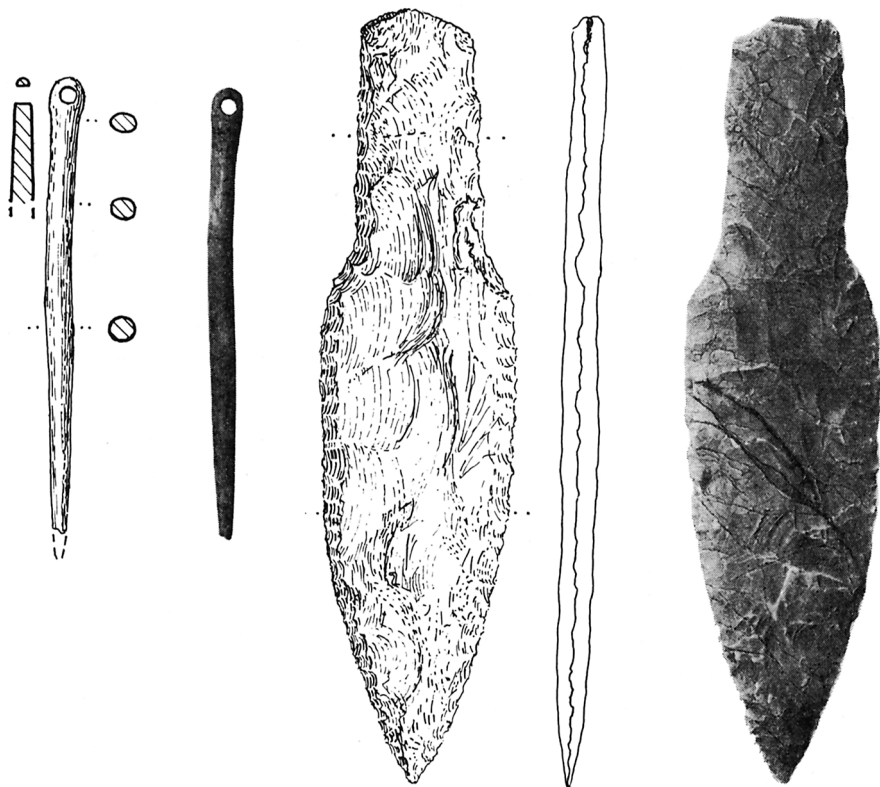

Fig. 7-8. Stubberup. Bennål og flintdolk. (Lennart Larsen fot). 2:3. (Henning Ørsnes del.). 2:3.
Stubberup: bone pin and flint dagger.

kendes der flere paralleller såvel fra ældre bronzealder som fra tidligere tid¹⁸). Ligenes stilling er betinget af formen på bulkisten, som ikke kunne laves så bred, at to personer kunne ligge ved siden af hinanden. Fra periode III kendes fund, hvor de døde er brændt, og de to benhobe ligger i hver sin ende af kisten.

Et andet spørgsmål er det så, om begge de gravlagte i disse dobbeltgrave har fået en naturlig død, eller om den ene mere eller mindre frivilligt har ledsaget den anden i døden, som man f. eks. kender det fra vikingetiden¹⁹). Her i ældre bronzealder er det ganske umuligt at afgøre. Forekomsten af gravgaver ved begge eller kun den ene af de gravlagte giver ikke noget fingerpeg. Ved en eventuel rituel begravelse kan der teoretisk set være tale såvel om forholdet herre-slave som om to socialt ligestillede personer, f. eks. en hustru, der har fulgt sin mand i graven²⁰). Endvidere kan mange andre forhold end de dodes sociale stilling have spillet ind, når det skulle afgøres, i hvilket omfang de skulle udstyres med gravgaver.

I de tilfælde af dobbeltbegravelser, hvor to gravlagte ikke er fundet i samme

grav, men i to egekister, der er stillet ved siden af hinanden, kommer hertil problemet, om gravene overhovedet er samtidige, eller om den ene ikke er lidt yngre end den anden, selv om de tilhører samme periode af bronzealderen. I tilfælde som de nordvesttyske dødehuse, synes hele anlæggets karakter dog at tyde på en samtidighed²¹).

Selv om man intet sikkert kan sige om årsagen til, at de to personer er gravlagt sammen, kan det imidlertid være af interesse at notere, at der i disse dobbeltbegravelser fra ældre bronzealder oftest er tale om, at en mand og en kvinde er gravlagt sammen. Den næsthøypigste kombination er en kvinde sammen med et barn. Sjældnere findes to voksne af samme køn gravlagt på denne måde, og der er tilsyneladende altid tale om to mænd, ikke om to kvinder²²).

Betragter man derimod den gruppe af dobbeltbegravelser, hvor de døde i samme grav er gravlagt på forskellig måde, foreligger der en række fund, der snarest synes at skulle tolkes som spor af ofringer:

På Melleholm i Ålborg amt fandtes i en fladmarksgrav, der stammer fra ældre bronzealder (antagelig periode II), rester af en ubrændt kvinde hvilende udstrakt på bunden af nedgravningen. Højere oppe i nedgravningens fyld lå endnu et skelet tværs over gravens fodende. Skelettet må være nedlagt stærkt sammenbuktet, dets største udstrækning var kun 85 cm; der fandtes ingen gravgaver ved dette skelet.

På samme lokalitet fandtes 45 m fra kvindegraven en anden fladmarksgrav af samme type. I bunden af graven var her gravlagt et barn, og over gravens fodende lå lændepartiet af et kraftigt, voksent individ, der var presset op ad gravens endevæg allerede ved nedlæggelsen. Også i denne grav var der kun gravgaver ved det nederste af skeletterne²³).

En anden gravtype udgøres af fund som Egtvedgraven, hvor den ene af de to personer er ubrændt og den anden brændt.

Som bekendt lå i Egtvedkisten ved den 18–25 årige, ubrændte kvindes fødder en tøjbylt med de brændte knogler af et barn, der var mindst 8–9 år gammelt²⁴). Et par brændte benstumper, der er bestemt som rester af barnet, fandtes foran den unge kvindes ansigt i en lille barkæske, hvori der endvidere lå en syl og et hårnet²⁵). I betragtning af pigens og barnets alder er det ikke særlig sandsynligt, at der er tale om mor og barn, og på grund af den måde barnet er gravlagt, antages det almindeligvis, at barnet er ofret ved den unge kvindes begravelse²⁶).

Et forsøg på at forklare barneknoglerne som en sekundær begravelse i egekisten²⁷), lyder ikke særlig sandsynlig²⁸), især da ganske den samme gravform kendes fra andre ældre bronzealders grave i Nordvesttyskland og Danmark:

I en høj i Deutsch-Evern, Landkreis Lüneburg, fandtes således i en periode III grav brændte ben af et barn – heriblandt mælketænder uden slidspor – liggende ved højre side af et ubrændt kvindeligt²⁹). (Af kvindeskelettet var ganske vist kun tænderne bevaret, men disse i forbindelse med det rige udstyr af smykker, den døde bar, viste tydeligt ligets stilling).

I en periode II kvindegrav med ubrændt lig fra Südbostel, Kreis Fallingbostel, lå ved siden af kvindens ankelring en lille dyng brændte ben med en lille bronzering³⁰).

I en anden periode II kvindegrav fra Wardböhmen, Landkreis Celle, fandtes ved den dødes højre underben en lille dyngede brændte ben³¹). (De brændte ben i de to sidstnævnte grave var ikke antropologisk undersøgt, da fundene blev publiceret, men det formodes, at de stammer fra børn).

For fødderne af et ubrændt lig i en ældre bronzealders mandsgrav ved Hölingen, Kreis Hoya, lå de brændte ben af et mindre end eet år gammelt barn³²).

I en periode II grav fra Erslev på Mors fandtes ved fødderne af en ubrændt kvinde de brændte ben af en voksen mand³³).

Ved Marsvinlund i Viborg amt fandtes i en grav, der efter sin beliggenhed i højen kan dateres til ældre bronzealder, ved et ubrændt skelet enkelte brændte ben³⁴).

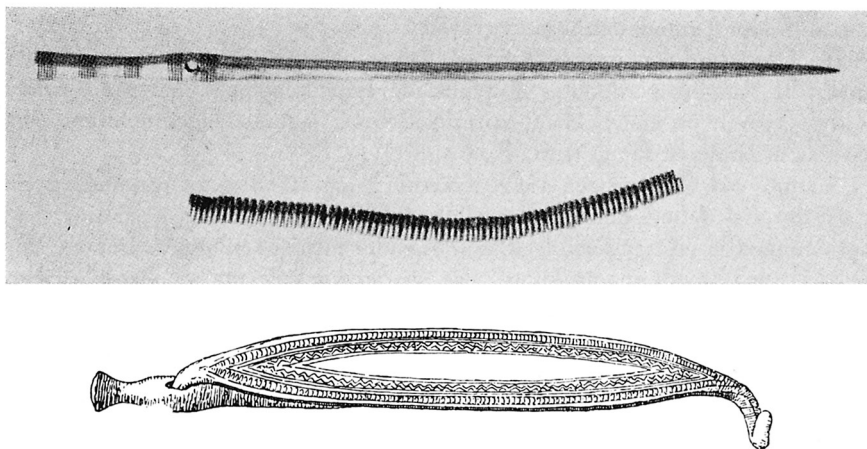

Fig. 9. Importeret højgravsnål med spiralrør af guldtråd, der sikkert har været trukket på nålens strop, samt nordisk bøjlennål. Højgravsnålen stammer fra et sent per. I fund fra Gladsakse i Københavns amt, bøjlennålen er fra et per. II fund fra Annisse i Frederiksborg amt. (Efter Acta Arch. XXX og Aarbøger 1909). 1:1.

Imported tumulus-grave pin with spiral of gold wire, which undoubtedly was wound around the thong of the pin, together with a Scandinavian hinged pin. The tumulus-grave pin comes from a grave of Late period I date at Gladsakse in Copenhagen County, the hooped pin from a Period II grave at Annisse in Frederiksborg County. 1:1.

I en høj ved Holckenhavn i Svendborg amt fremkom en ældre bronzealders stendyngegrav, hvori der lå et ubrændt skelet. Spredt i stendyngen fandtes brændte ben – nogle endog under de ubrændte³⁵).

Denne gruppe skal utvivlsomt suppleres med nogle af de fund, der nu betragtes som brandgrave. Hvis det ubrændte lig er helt opløst i grave af Egtved-type, vil jo kun de brændte ben blive fundet, og graven vil næppe være til at skelne sikkert fra de rigtige brandgrave af den ældre, mandslange type, selv om oldsagerne og de brændte bens placering vil kunne give et fingerpeg. Hvis de brændte ben ligger i en dyngede i den ene ende af kisten, og oldsagerne ligger i kisten på samme måde, som de har været båret, er der således antagelig tale

om en grav af Egtved-type. Ligger de brændte ben derimod spredt over hele gravbunden, er den snarere en brandgrav. Desværre foreligger der imidlertid ikke oplysninger af denne art om mange af de ældre fund af grave med brændte ben.

Særlig sandsynligt er det, at grave, hvor der kun er fundet få brændte ben, hører til Egtved-typen. Om et fund fra Smidstrupgård i Frederiksborg amt, hvor man fandt »mærkeligt få og stærkt opløste brændte knokkelstumper«, mente V. Boye således, at liget rimeligvis har været nedlagt ubrændt³⁶).

I denne forbindelse må det dog pointeres, at det, når der ikke foreligger en knoglebestemmelse, langt fra er sikkert, at de brændte ben stammer fra et menneske. I en periode III grav fra Øster Thorsted i Vejle amt fandtes således ved siden af det ubrændte lig en håndfuld brændte dyreknogler³⁷).

I nogle tilfælde er de brændte ben fundet uden for selve kisten på en sådan måde, at de kan formodes at høre til graven:

Op ad og over den ene ende af en delvis opløst egekiste, der indeholdt en periode III mandsgrav, fandtes et tyndt lag brændte ben. Disse må oprindelig have ligget oven på kisten, men er trykket ned i den, da låget opløstes. Findestedet er Sortehøj ved Plougstrup i Ribe amt³⁸).

I en høj ved Ballermosen i Frederiksborg amt fandtes en mandslang grav, der stratigrafisk kunne dateres til periode II eller tidligere. I stenpakningen over nedgravningen lå en ganske lille dyngede brændte menneskeknogler. Der var ingen spor af en nedgravning, som kunne vise, at der var tale om en sekundær begravelse i forhold til den underliggende skeletgrav, og i øvrigt var der så få brændte menneskeknogler, at ikke alle den døde knogler kan være medtaget³⁹).

I en mandslang stenkiste (centralgrav i høj) ved Bahl i Præstø amt fandtes bunden dækket af et lag brændte ben, hvorimellem der lå en flintpilespids. Gravrummets nordøstlige halvdel var fyldt med fast lerjord, hvori der var spor af brændte ben og trækul. Ved midten af gravens nordvestside uden på lerklining, der lukkede stenkisten, fandtes brændte ben i en plet på ca. 20 cm diameter⁴⁰).

Endnu mærkeligere er et fund fra en høj ved Nymölla i Skåne⁴¹). Højens centralgrav, der stammer fra periode II, var en mandslang egekiste, hvori der lå brændte ben. Over graven lå en pyramideformet stendynge. Under bygningen af højen var denne stendynge stadig blevet forhøjet, således at der strakte sig en slags græstørvblandet stensøjle fra stendyngen næsten helt til højens top. Opad endte den med en stor, flad sten. På denne lå i en ramme af mindre sten og dækket med en stor flad sten brændte menneskeknogler pænt ordnet efter art: rørknoglerne yderst, i midten hvirvler, bækken og ribben, øverst kraniefragmenterne. Hele dette anlæg var dækket af en stor stenlægning på højens overflade, og højen var igen indkapslet i en højjudvidelse i forbindelse med anlægningen af en periode IV grav på den gamle højs overflade.

Anlægget med de brændte ben i toppen af den indre høj synes ikke at være nedgravet i højen, men at være anlagt under højens bygning, idet højens græstørvsopbygning lå ganske uforstyrret ind til og ind mellem de omgivende sten. Udgraveren tolker derfor fundet som en grav eller et offer, der er anlagt i forbindelse med højens centralgrav.

Hvis disse anlæg med brændte ben virkelig hører sammen med de underlig-

gende grave, åbner de mulighed for, at også andre af de fundløse brændtbenshobe, der findes oven i bronzaldergravenes stendynger eller i højfylden, er offeranlæg eller lignende og ikke sekundærbegravelser.

Den nærmeste parallel til de spredte menneskeknogler i vor bronzaldergrav fra Stubberup findes dog ikke mellem de ovennævnte grave, men i et yngre bronzalders fund fra »Kung Björns hög« ved Håga i Uppland⁴²).

Højens centralgrav var en periode IV mandsgrav med brændte ben i en mandslang egekiste. Kisten stod i en røse, der var dækket af en græstørvshøj. Spredt i højen og røsen fandtes hele og fragmenterede knogler af dyr og mennesker; også under og ved kisten lå nogle. Dyreknoglerne stammer ganske overvejende fra husdyr (ko, får og svin), og tolkes derfor af udgraveren, Oscar Almgren, som rester efter måltider, holdt under højens opbygning⁴³).

Menneskeknoglerne stammer fra tre individer: en kvinde, en kraftig og en middel-bygget mand. Knoglerne fandtes i urørt leje, så de kan ikke stamme fra forstyrrede sekundærgrave. Det er heller ikke sandsynligt, at de tilfældigt skulle være kommet med jorden fra ældre grave, som er blevet forstyrret, da man tog materiale til højen. Denne er nemlig opbygget af tynde græstørvsflager, og det ville være mærkeligt, om skeletterne ikke lå dybere i gravene end i græstørvslaget. Oscar Almgren mente derfor, »at man ikke kunne finde nogen mere nærliggende forklaring på forekomsten af de spredte fragmenter af menneskeben, end at mennesker lige som husdyrene ikke blot er blevet ofret her, men også spist til den døde høvdings ære«⁴⁴).

Som støtte for denne tanke anføres, at ikke alene er knoglerne fundet spredt og flere af dem i fragmenteret stand, men en af dem er desuden flækket på langs, altså marvspaltet (fig. 10).

Fundet af denne knogle skulle vel være et fuldgældigt bevis for kannibalisme, og ville vel også være blevet anerkendt som sådant, hvis den var blevet fundet på en stenalderboplads. Ikke desto mindre er man meget tilbage for at godtage tanken, at kannibalisme har kunnet finde sted på et så sent tidspunkt som i den nordiske bronzalder⁴⁵). Dette gælder iøvrigt ikke alene i forbindelse med Håga-fundet, men også om nogle mose-offerfund med spredte knogler af dyr og mennesker, som nogle forskere har ment må tolkes som spor af kannibalisme⁴⁶).

Tanken om kannibalisme i bronzalderen kan dog ikke afvises alene ud fra den betragtning, at bronzalderkulturen er for højt udviklet, til at en så barbarisk skik har kunnet finde sted.

For det første kan vor bronzalderkultur kun på enkelte punkter, som f. eks. hvad angår kendskabet til metalteknik, kaldes højt udviklet. På andre adskiller den sig næppe fra yngre stenalders kulturer og står kulturelt set langt under de samtidige kulturer i Den nære Orient og Sydeuropa.

For det andet er kannibalisme etnografisk set ikke et meget primitivt kulturtræk, men er netop hovedsagelig knyttet til agerbrugssamfund⁴⁷).

For det tredje kendes der fund fra Czekoslovakiet, der også tyder på forekomsten af kannibalisme i bronzalderen. Det drejer sig om flere fund af gruber, hvori der ligger spredte menneske- og dyreknogler.

I Kutná Hora fandtes i en stor grube knogler af en 20- og en 6-årig sammen med dyreknogler og Knovíz-keramik⁴⁸). Knoglerne var knuste og ituslåede. Der

fandtes også bålrester i gruben, der ud fra keramikken kan dateres til periode Hallstatt B; det vil i nordisk terminologi svare til periode IV–V.

Ved Břeštiny fremkom flere Knovíz-gruber med et lignende indhold af knogler af husdyr og mennesker. I ingen af dem fandtes hele skeletter⁴⁹).

Endnu mere eentydigt er et fund ved Cezavy i nærheden af Blučina. I en stor grube lå marvspaltede og ituslåede menneske- og dyrekogler. På flere af menneskekoglerne sås tydeligt snitmærker (fig. 11). De stammer fra fire børn og unge i alderen 2 til 17 år. I gruben lå også en del skår af bronzealderkeramik, men desværre så ukarakteristiske, at det ikke var muligt med sikkerhed at afgøre, om de tilhørte Věteřov- eller Velatice-kulturen⁵⁰).

Hvis der er tale om Velatice, vil fundet være mere eller mindre samtidigt med Håga-graven, er der derimod tale om et fund fra Věteřov-kulturen, vil det være lidt ældre eller samtidig med vort gravfund fra Stubberup.

For nu at vende tilbage til dette vort udgangspunkt synes det nærliggende at forklare de spredte og til dels fragmenterede menneskekogler over – og den tilsvarende lårbenskogle i – kisten på samme måde som koglerne i Håga-højen, altså som spor af kannibalisme. Det må dog pointeres, at selv om en del af koglerne i Stubberup-fundet er fragmenterede eller knuste, er der ikke konstateret slag- eller snitmærker på dem. Dette kan dog skyldes, at koglerne var så dårligt bevaret.

Tidlige bronzealder brandgrave

Som bekendt mente man i ældre tid, at ligbrændingen begyndte i bronzealderens periode III, i løbet af perioden blev mere almindelig for så at blive enerådende i yngre bronzealder, en opfattelse som man for øvrigt vil kunne finde også i nyere oversigtsværker om Danmarks bronzealder⁵¹). Som påvist af C. J. Becker findes der dog en række fund med brændte ben allerede i periode II⁵²).

Georg Kunwald er gået nærmere ind på dette problem og fremhæver, at Broholm i sit katalog nævner 34 grave fra periode II med brændte ben, men at der dog ikke i alle disse tilfælde er tale om brandgrave⁵³). Egtved- og Erslev-gravene med både brændt og ubrændt lig er jo ikke brandgrave i egentlig forstand, og heller ikke de grave, hvor der kun er fundet få brændte ben, kan ubetinget betragtes som sådanne (jvf. ovenfor p. 24).

Broholms tal skal dog reduceres yderligere. For to af gravenes vedkommende må det således bero på en fejllæsning, at Broholm har nævnt brændte ben herfra. Af Nationalmuseets arkiv fremgår det udtrykkeligt, at der i dem er fundet ubrændte ben⁵⁴). I et tredje fund er de brændte ben ikke fundet i periode II-graven, men højere oppe i stendyngen over den⁵⁵). En grav indeholder typiske periode III bronzer^{55a}), og atter andre kan ikke med sikkerhed dateres til periode II, enten fordi der slet ikke er fundet oldsager i graven⁵⁶), eller fordi de fundne oldsager hører til typer, der ikke lader sig fastlægge så snævert inden for bronzealderen⁵⁷).

Endelig er der mellem de grave, hvor Broholm nævner, at der er fundet brændte ben, nogle med oplysninger af mere usikker art, så som at finderens opgiver at have fundet bronzerne i en høj »mellem kul og brændte ben«⁵⁸). Denne

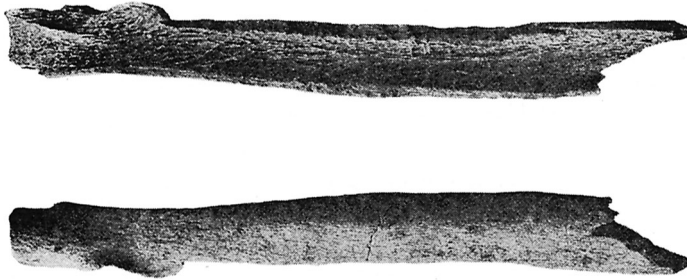

Fig. 10. Håga, Sverige. Brudstykke af menneskelårben (Efter Oscar Almgren). Ca. 1:2.
Håga, Sweden: fragment of human thighbone. About 1:2.

Fig. 11. Blučina, Českoslovakiet. Menneskeknogler (skinneben og underkæbe) med
snitmærker. (Efter Archeologické rozhledy 1954).
Blučina, Czechoslovakia: human bones (shin-bone and lower jaw) with marks of
cutting.

beskrivelse kan meget vel dække over, at finderne har set resterne af en formuldet trækiste og nogle halvt opløste ubrændte knogler, men ikke rigtig har været klar over, hvad det var.

Antallet af periode II brandgrave bliver på denne måde reduceret ganske betragteligt, så det er på sin plads på ny at overveje spørgsmålet, om disse grave er egentlige brandgrave eller grave af Egtved-type, som Broholm mener⁵⁹). Egtved-typen vil jo som nævnt ovenfor p. 23 og som tidligere fremhævet af Kunwald⁶⁰) ofte være svær at skelne fra de egentlige brandgrave.

Kunwald mente dog, at hvis det havde været almindeligt, at brændt og ubrændt lig jordedes sammen, skulle man nok oftere have fundet de ubrændte ben sammen med de brændte, så der er grund til at antage, at de fleste af de grave fra periode II, hvor der er fundet brændte og kun brændte ben i en sådan mængde, at de fleste knogler af et individ må være til stede, er regulære brandgrave⁶¹). Argumentet har dog tabt noget af sin vægt, efter at det nu har vist sig, at Egtved-typen er almindeligere end tidligere antaget.

En nøjere gennemgang af brandgravene viser imidlertid, at der mellem de få, hvorom der haves udførligere oplysninger, forekommer de samme former, som vi kender fra periode III: Den mandslange grav med brændte ben strøet ud over gravbunden⁶²) og grave af mindre end mandslængde. Især den sidste gravform, hvis dimensioner er langt mindre end skeletgravens, men hvis hele udstyr tyder på, at den er bestemt for voksne (børn fik normalt ikke mange bronzer med i graven), synes kun at kunne være egentlige brandgrave:

Ved Skåninggårde i Dråby sogn, Frederiksborg amt, fandtes således en lille stenbuste, der var omtrent $1\frac{1}{2}$ alen lang, $\frac{3}{4}$ alen bred og 1 alen høj. I den lå en bronzedolk »mellem ben, hvoraf nogle bare tydelige spor af at have været forbrændte og at være af et fuldvoksnet menneske af anseelig størrelse«⁶³).

I Maglehøj i Svallerup sogn, Holbæk amt, fandtes en lille stensat kiste omtrent 1 alen lang og $\frac{1}{2}$ alen bred. I den lå foruden brændte ben et rigt sæt kvindesmykker: en halskrave, en bøjlenål, fem tutuli, en armrings, fem blikrør, et trådrør og forskellige ubestemmelige brudstykker af smykker⁶⁴).

Fra en høj i Stenløse i Frederiksborg amt stammer en dolk, en dobbeltknap og en bøjlenål, der ifølge findernes beskrivelse er fundet i en næsten opløst ca. $1\frac{1}{2}$ alen lang trækasse med brændte ben. Trækassen var halvrund forneden og er rimeligvis en udhulet træstamme⁶⁵).

Efter disse fund at dømme ser det ikke alene ud til, at egentlige brandgrave er repræsenteret – om end sjældent – i periode II, men at der allerede i denne periode optræder brandgrave, der kun er ca. halvt så store som de sædvanlige skeletgrave, altså grave af den type, som ellers dateres⁶⁶) til overgangen mellem ældre og yngre bronzealder (slutningen af periode III og periode IV). Brændte ben i en periode II grav er således, som man kunne vente, ikke ubetinget et indicium for en grav af Egtved-type. Man må her se på fundforholdene i øvrigt.

Bronzealderens menneskeofringer er på ingen måde et isoleret fænomen. Vi kender fra Danmark et ikke helt ringe antal fund, som dokumenterer skikken i forskellige dele af oldtiden – især i jernalderen. En del af disse ofringer har som de ovennævnte fra bronzealderen fundet sted ved grave¹⁹). Også fra andre egne

kendes skikken. Berømtest er vel de mesopotamiske fund fra kongegravene i Ur, hvor de kongelige har fået en stor del af deres hoffolk med sig som gravgave⁶⁷).

Kannibalisme er heller ikke ukendt i Danmark⁶⁸). Fundene fra Stubberup og Kung Björns hög synes nærmest at skulle forklares som en afart af de dødemåltider, som man til forskellig tid har holdt ved gravene, selv om man normalt har holdt sig til dyrekød. Under alle omstændigheder kan man vist roligt gå ud fra, at man i bronzalderen ikke har nydt menneskekød til daglig. Det er i hvert fald et almindeligt træk ved de nyere tilfælde af kannibalisme, som etnograferne kan berette om, at menneskeæderiet har en religiøs baggrund; kun sjældent spiser man menneskekød af sult, eller fordi man betragter det som en særlig delikatesse.

A grave from Stubberup on Lolland

Human sacrifice and cannibalism in the Bronze Age

The Stubberup grave. In 1958, at Stubberup near Nysted on Lolland, a grave was investigated in the centre of a former tumulus, then completely levelled by the plough. Under a carpet of stones lying at surface level there were found traces of a hole, about 4 metres long, 3 metres wide and 80 cms. deep, full of large cobbles. Among these stones lay the bones, complete or fragmentary, of at least three individuals. The bones were scattered, so that the bodies must have been reduced to skeletons before the bones were buried (Figs. 1-3).

At the bottom of the hole there was a channel, free of stones, in which lay the remains of a completely decomposed wooden coffin; the form of the channel suggests that the coffin was a hollowed oak trunk. In the coffin was a double burial, both skeletons lying on their backs, but with their heads at either end of the coffin and their legs intertwined (Figs. 4-6).

Together with one of the skeletons (skeleton A) were found a flint dagger and a bone pin. In addition there lay in the coffin, above the legs of the bodies, the foretooth of an ox and a human thighbone, completely undamaged except for the upper part of the joint which was missing. All these items were clearly separated from the human bones which were found in the heap of stones above the burial, as, in contrast to these bones but like the skeletons A and B, they lay in the greasy humus layer which was all that was left of the coffin.

The scattered and, in many cases, fragmentary bones lying in the fill above the double grave might be thought to come from earlier, disturbed graves, but this explanation is contradicted by the discovery of a similar fragmented human bone in the oak-tree coffin itself, into which it cannot have been introduced accidentally. The human bones in the stone heap must therefore be assumed to belong to the grave and to be the remains of some burial ritual. Nor are the circumstances entirely without parallel.

The grave-goods and their dating. The flint dagger (Figs. 7-8), of Forssander's Type VI, dates the burial to the beginning of the Bronze Age, to Periods I-II³). The bone pin is the first one to be found belonging to the Early Bronze Age in Denmark⁹), but this may be due to the fact that it is exceptional for bone to be preserved in graves from this period. From the shape of the pin and its position in the grave it must have been a dress pin, and as its head pointed downward it would have slid out of the material of the dress unless it had been secured by a lacing passed through the eye of the pin and tied to the point, where the pin emerged from the material. It would thus appear to be an ancestral or parallel type to the Scandinavian bronze hooped pin, the hoop of which—as Sophus Müller emphasized¹⁰)—is an imitation in metal of a cord or leather lace which held the pin in place.

The Scandinavian hooped pin (safety pin) cannot, however, have originated solely as a translation into metal of such a Scandinavian bone pin with a lacing, but must also have been due to foreign influences. Thus the pins of the early hooped pins show considerable resemblance to the contemporary dress pins of the tumulus culture (Fig. 9). On the other hand it seems im-

possible, on chronological grounds, that the Central European fibulae, which first appear at a time corresponding to the end of our Period II, can have played any part in the development of the earliest Scandinavian hooped pins, which appear at the beginning of Period II¹¹⁻¹²). Quite another point is that in the later Scandinavian hooped pins it is possible to find features which reveal influence from the Central European fibulae.

The two other items in the grave furniture, the ox tooth and the human thighbone, appear to be of ritual significance. There are other examples in Bronze-Age graves of animal teeth apparently employed as amulets¹³⁻¹⁶), and the human bone must be seen in connection with the corresponding human bones above the coffin (vide infra).

The form of burial. Parallels are known both to the actual shape of the grave¹⁷) and to the double burial¹⁸). In respect of the human skeletons above the coffin other cases are discussed where the bodies are buried in different fashions in the same grave, cases, in other words, where it appears likely that an ordinary burial is accompanied by a sacrificial victim. Examples are known of graves of this type in which both bodies are uncremated²³), and of graves where the one body is uncremated while the other, the sacrificial victim, is burnt (the Egtved type). This latter type is represented by several known burials²⁴⁻³⁵). The rule appears here to be that the person buried is a woman, and that the victim is a child, though one case is known where the person buried was a man, and one where the victim was an adult. Burnt bones found together with an uncremated burial can also belong to a sacrificed animal³⁷).

The closest parallel to the Stubberup burial is, however, a Swedish burial of Period IV from "Kung Björns hög" at Håga in Uppland⁴²). Here, outside the coffin (both above and below it), lay the scattered bones of several domestic animals and of three human beings. There seems to be no doubt that they were the remains of feasts held in connection with the burial. One of the human bones, for example, has been split for extraction of the marrow (Fig. 10).

In Czechoslovakia, too, Bronze-Age discoveries showing evidence of cannibalism have been made. For example, at Cezavy bones of animals and human beings, broken and split for marrow extraction, have been found in a pit⁵⁰). Several of the human bones, which belonged to four children aged 2-17 years, showed undoubted marks of cutting (Fig. 11).

It would be natural, against this background, to explain the scattered and in some cases broken human bones above the Stubberup coffin, and the thighbone within the coffin, in the same way as the bones in the Håga tumulus, as evidence of cannibalism in association with the burial. It must, however, be recorded that, even though the bones found at Stubberup are in fragments, they do not provide any incontrovertible evidence for cannibalism, as no marks of hammering or cutting have been observable on the bones. This may, however, be due to their poor state of preservation.

Early Bronze-Age cremation burials. H. C. Broholm has expressed the opinion that graves of Period II containing burnt bones represent graves of the Egtved type⁵⁹), whereas C. J. Becker and G. Kunwald maintain that they form a quite considerable body of cremation burials even as early as this period⁶²⁻⁶³). Unfortunately the available information concerning many of these burials is too incomplete to allow us to decide whether they are true cremation burials or graves of the Egtved type. However, among the graves for which we do have detailed information the same types occur as those we know from Period III, the grave in adult length with burnt bones scattered over the whole of the bottom of the grave⁶²), and the grave with adult furniture, where the grave itself is considerably smaller than adult length⁶³⁻⁶⁵). In particular this latter type, which usually has been dated to the transitional period between Early and Late Bronze Age⁶⁶), seems only to be capable of explanation as true cremation burials.

Ebbe Lomborg,
Københavns universitet.

NOTER

- 1) Nationalmuseet journ. nr. 953/58. Herritslev s., Musse h., Maribo a. 2) Konservator U. Møhl, Zoologisk Museum, har venligst foretaget knoglebestemmelserne. 3) J.-E. Forssander: Der ostskandinavische Norden während der ältesten Metallzeit Europas (1936), 127 f. – Ebbe Lomborg: Fladehuggede flintredskaber i gravfund fra ældre bronzealder. Aarbøger 1959, 156 ff. 4) Aarbøger 1959, 158 ff. 5) Danske Oldsager II, 596 f. 6) Vilhelm Boye: Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark (1896), 57 (Borum Eshøj), 84 (Store Kongehøj), 151 (Tårnholm). 7) Danske Oldsager IV, 67. 8) Mogens Ørnsnes Christensen: En gravhøj i Sevel sogn. Kuml 1952, 21. 9) Ebbe Lomborg: En højgruppe ved Ballermosen, Jægerspris. Aarbøger 1956, 189 note 103. 10) Sophus Müller: Bronzealderens Begyndelse og ældre Udvikling i Danmark, efter de nyeste Fund. Aarbøger 1909, 40. 11) *Periode I*: Ebbe Lomborg: Donauländische Kulturbeziehungen und die relative Chronologie der frühen nordischen Bronzezeit. Acta Arch. XXX/1959, 91. – *Periode II*: Danske Oldsager III, 126 ff. – H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder II, 123. – Periodebetegnelsen er den af forf. i Acta Arch. XXX/1959 foreslåede. Skellet mellem perioderne I og II er lagt efter »Vålsømagle-horisonten«. Periode I omfatter således de gamle perioder I og II a med undtagelse af enkelte sene former, der sammen med den gamle periode II bc udgør periode II. 12) H. C. Broholm: a. a. II, 126 ff. giver henvisninger til den vigtigste litteratur. – De såkaldte Aunjetitz-fibler er tvivlsomme (P. Reinecke: Zur Geschichte der ältesten Fibeln. Studien zur vorgeschichtlichen Archäologie Alfred Götzke .. dargebracht .. (1925), 122 f.). 13) Vilhelm Boye: Maglehøj-Fundet. Aarbøger 1889, 321. 14) C. F. Herbst: Hvidegaards Fundet. Annaler 1848, 336 ff. 15) Th. Thomsen: Bronzealdersfund fra Thorup. Aarbøger 1915, 125 ff. 16) Danm. Bronzealder I, grav 200. – Aarbøger 1956, 186. 17) Folke Hansen: Skånska Bronsåldershögar (1938), 30 ff. 18) K. Järbe: An Inhumation Burial from the Stone Cist Period at Kiaby. Meddelanden Lund 1950, 73 ff. – K. Kersten: Das Totenhaus von Grünhof-Tesperhude. Offa 1, 66 ff. – Günther Haseloff: Der Galgenberg von Itzehoe. Offa 3, 61 ff. – J. Bergmann: Hügelgräber der älteren Bronzezeit bei Hölingen, Gemeinde Reckum, Kreis Grafschaft Hoya. Die Kunde 13/1962, 88 ff. 19) Johannes Brøndsted: Vikingerne (1960), 251 ff. – Harald Andersen: »Hvem vil dø med ham?«. Fra Københavns Amt 1953, 7 ff. – Samme: Lejre. Skalk 1958:2, 24. 20) Sammenfattende om menneskeofring ved gravlæggelser se Kaj Birket-Smith: Kulturens veje II (1942), 117 ff. og Johannes Maringer: Menschenopfer im Bestattungsbrauch Alteuropas. Eine Untersuchung über die Doppel- und Mehrbestattungen im vor- und frühgeschichtlichen Europa, insbesondere Mitteleuropa. Anthropos 37–40/1942–45, 1 ff. 21) K. Kersten, Offa 1, 56 ff. 22) A. a., 76. – Günther Haseloff, Offa 3, 61 ff. 23) Grantzau, Marseen og Riismøller: Mellenholm, En stenalderboplads over bronzealdergrave. Kuml 1953, 121 ff. 24) Thomas Thomsen: Egekistefundet fra Egtved, fra den ældre Bronzealder. Nordiske Fortidsminder II : 4, 196 ff. 25) Snoren i barkæskan har ved senere undersøgelse vist sig at være rester af et hårnæt af samme type som det, der foreligger i Skrydstrupsfundet (Ebbe Lomborg: Skrydstrup-frisere fra en brandgrav på Mors. Aarbøger 1963 (i trykken). – Samme: Hvilshøjkvindens hår. Skalk 1964 : 2, 13 f). Der er derfor næppe mere grundlag for at tolke de brændte ben i æsken som amuletter uden forbindelse med de brændte barneknogler i klædet, som Georg Kunwald gør (De ældste vidnesbyrd om ligbrænding i Danmarks oldtid. Dansk Ligbrændingsforenings beretning for 1954, 104). 26) Th. Thomsen. Nord. Fortidsminder II : 4, 197. 27) Georg Kunwald, Dansk Ligbrændingsforenings beretning for 1954, 105 f. 28) Kunwalds bemærkning om, at »når tæppet endnu 3000 år efter var stærkt nok til at kunne rulles til side uden at bryde, har det også kunnet gøres med såvel tæppet som kohuden nogle år efter gravlægningen .. ., svarer iøvrigt ikke helt til oplysningen i Nord. Fortidsm. II : 4, 177. 29) Gerhard Körner: Ein bronzezeitlicher Mehrperiodenhügel bei Deutsch-Evern im Landkreis Lüneburg. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 28/1959, 9 ff. 30) Hans Piesker: Die vielrippigen Arm-bänder der älteren Bronzezeit. Lüneburger Blätter 1954, 115. – Samme: Untersuchungen zur älteren lüneburgischen Bronzezeit (1958), 14 f. 31) Hans Piesker, a. a. 32) J. Bergmann. Die Kunde 13/1962, 61 og 78. 33) Danm. Bronzealder I, grav 570. – Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid II (1958), 46. 34) Danm. Bronzealder I, 706. 35) A. a. I, 76 a. 36) Danm. Bronzealder I, 146. – Citat efter Boyes indberetning i Nationalmuseets arkiv. 37) Nationalmuseet jour. nr. 985/58. 38) Henrik Thrane: To egekiste-grave fra Tobølegnen. Kuml 1962, 117. 39) Ebbe Lomborg. Aarbøger 1956, 157, 172. 40) Danm. Bronzealder I, 1408. 41) Rolf Petré: Ein bronzezeitlicher Grabhügel bei Nymölla, Ksp. Ivetofta, Schonen. Meddelanden f. Lunds Univ. hist. mus. 1961, 43, 76. 42) Oscar Almgren: »Kung Björns hög« och andra fornflämningar vid Häga (1905). 43) A. a., 31 ff, 35. 44) A. a., 34 ff, 44 f. 45) Gunnar Ekholm: Studier i Upplands bebyggelsehistoria II, 35. – A. W. Brøgger i De forhistoriske Tider i Europa II, 262. 46) L. v. Post: Ett par offerdammar från Skånes bronsålder. Råg 1919, 160 ff. 47) Kaj Birket-Smith: Vi Mennesker (1947), 141. – Samme: Kulturens Veje II, 182 f. 48) E. Jílková: Knovízská jáma s lidskými pozůstatky v Kutné Hoře. Archeologické rozhledy VI/1954, 31 ff. 49) K. Šneidrová: Další knovízské jámy v Brěštaněch. Arch. rozhl. VI/1954, 514 ff. 50) J. Ondráček. – V. Podborský: Výzkum na Cezavách u Blučiny v r. 1953. Arch. rozhl. VI/1954, 630 ff. – J. Jelínek: Anthropofagie v době bronzové na Moravě. Arch. rozhl. VI/1954, 633 f. 51) H. C. Broholm: Danm. Bronzealder II, 55 og 138 ff. – Danske Oldsager III, 8. 52) C. J. Becker: Kultur og Folk i Danmarks Bronzealder. Fortid og Nutid 16, 306. 53) Dansk Ligbrændingsforenings Be-

retning for 1954, 104 ff. ⁵⁴⁾ H. C. Broholm: Danm. Bronzealder I, grav 202 og 999. ⁵⁵⁾ A. a., grav 1054. ^{55a)} A. a., grav 316. ⁵⁶⁾ A. a., grav 610-11, 1118. ⁵⁷⁾ A. a., grav 198, 373, 520, 726. ⁵⁸⁾ A. a., grav 743, 1123. ⁵⁹⁾ Danm. Bronzealder II, 138. ⁶⁰⁾ Da. Ligbrændingsforen. Ber. 1954, 106. ⁶¹⁾ A. a., 106. ⁶²⁾ Således Danm. Bronzealder I, grav 899 (med forbrændte oldsager). ⁶³⁾ A. a., grav 126. ⁶⁴⁾ A. a., grav 247. ⁶⁵⁾ A. a., grav 163. ⁶⁶⁾ H. C. Broholm: Danm. Bronzealder II, 143 og IV, 9 ff. - Danske Oldsager III, 8. - Johannes Brøndsted: Danm. Oldtid II, 107 f. ⁶⁷⁾ Leonard Woolley: Ur of the Chaldees (1952), 37 ff. ⁶⁸⁾ M. Degerbøl: Dyrholmen. Det kgl. danske videnskabernes selskab. Arkæologisk-kunsthistoriske skrifter I, 1 (1942), 105 ff. - Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1934, 28.